

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Neonationalisme en verlichtingsfundamentalisme in Nederland

Het neonationalisme brengt een verwrongen beeld van de Verlichting in stelling, om tolerantie tot één van de kernwaarden van het nationalistische bewustzijn te kunnen uitroepen. Deze tolerantie wordt vervolgens gebruikt om uitsluiting en intolerantie tegenover de als niet-verlicht weggezette allochtonen te kunnen legitimeren. Met name het selectieve beroep op de vrijheid van meningsuiting is allesbehalve verlicht en legt in feite een dubieuze xenofobe houding tegen de islamitische cultuur bloot.

---

door *Willem Schinkel*

Socioloog verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

NEONATIONALISME IN NEDERLAND

Tolerantie is een politiek begrip. Daarmee bedoel ik niet te zeggen dat het alleen politici zijn die het gebruiken of dat het alleen in de politiek wordt gebruikt. Het is een begrip dat politiek werkt, waaraan belangen zijn verbonden. Wat wel of niet tolerant is, is niet te definiëren zonder de politieke dynamiek in het oog te houden die met het dagelijks gebruik van het begrip verbonden is. In iets analytischere termen kan worden gezegd dat tolerantie een performatief begrip is, een begrip dat de werkelijkheid die ermee wordt beschreven, transformeert. Een begrip dat werkt, dat werkelijkheid maakt. Dat is een eerste observatie die me noodzakelijk lijkt voor een analyse van de rol van tolerantie in het hedendaagse Nederland. Met de gangbare verwijzing naar het Nederland dat ooit Descartes en de hugenoten plaats bood, is tolerantie verheven tot kernwaarde in het nationalistische zelfbeeld van Nederland. Dit nationalisme komt momenteel naar boven in het debat rond integratie. Daarin wordt een neonationalisme

zichtbaar dat een hernieuwde definitie van het Nederlandse behelst die sterk wordt gelieerd aan de verlichting. Het is die verlichting die de bakermat vormt voor de veronderstelde tolerantie die Nederland zou kenmer-

*Het hedendaagse
nationalisme is
nauw verbonden met
globalisering*

ken. In deze bijdrage analyseer ik het Nederlandse neonationalisme en de verbinding tussen verlichting en tolerantie die erin naar voren komt. Het neonationalisme, als alle nationalisme, behelst een hoogst particuliere hedendaagse constructie van de geschiedenis die een pa-

radoxaal verlichtingsfundamentalisme legitimeert. Op de paradoxen van dat verlichtingsfundamentalisme ga ik in de laatste paragraaf in.

Nationalisme is een modern fenomeen. Een fenomeen ook dat aan de vorming van de Europese natiestaten voorafging. Verschillende auteurs hebben geïllustreerd hoe nationalisme een ideologie was die bijdroeg aan de vorming van een nationaal bewustzijn dat benodigd was voor de vorming van natiestaten in de late achttiende en negentiende eeuw.¹ Nog in 1863 sprak bijvoorbeeld ruim 25 procent van de Fransen geen Frans.² Nationalisme toen en nu behelst de constructie van een eenheid uit een veelheid of verscheidenheid. Die constructie was in de negentiende eeuw uiterst internationaal. Verschillende nationalismen beïnvloedden elkaar.³ Nationalisme in de *springtime of nations* was een typisch fenomeen van het toenmalige stadium van de globalisering. Op soortgelijke wijze is het hedendaagse nationalisme nauw verbonden met globalisering, en wel vooral met de gevolgen van massale migratie uit niet-westerse landen naar West-Europa. Op dat moment is een heroriëntatie vereist van de ‘ingebeelde gemeenschap’⁴ die ‘de Nederlandse samenleving’ is, precies omdat die gemeenschap niet voor vanzelfsprekend kan worden genomen. Gebrekkige burgers stonden in de jaren vijftig nog als onmaatschappelijk te boek⁵ maar waren ten minste Nederlandse gebrekkige burgers en vormden dus geen aanleiding tot reflectie op de Nederlandse cultuur. Sinds 1994 staat burgerschap gelijk aan integratie – en nu zijn het allochtonen die de gebrekkige burgers zijn. Zij zijn niet onmaatschappelijk, maar staan buiten de samenleving. En wel met name omdat integratie steeds sterker in termen van cultuur is gedefinieerd en allochtonen een andere cultuur hebben.⁶ In die situatie is wel degelijk een nieuwe reflectie op de Nederlandse cultuur en de Nederlandse samenleving plausibel. Het neonationalisme is één vorm waarin die reflectie plaatsvindt. Het is dus in de context van niet-westerse migratie dat een neonationalisme is ontstaan dat plots de verlichting als de centrale epoche in de Nederlandse geschiedenis poneert en dat

in het voetspoor daarvan verlichte onderscheidingen als traditioneel/modern, gelovig/seculier en staat/religie thematiseert; met verlichtingsfundamentalisme als ultieme paradox.

DE CONSTRUCTIE VAN 'ONZE GESCHIEDENIS' IN HET NEDERLANDSE
NEONATIONALISME

Tradities zijn, zoals Hobsbawm en Ranger hebben geïllustreerd, *invented*.⁷ Ook voor het nationalisme bestonden beelden van bijvoorbeeld de Hollandse geschiedenis en cultuur waarin identiteit nauw werd verbonden met bepaalde normen en waarden. Het in 1538 verschenen boek *Die cronijcke van Hollant, Zeelandt ende Vrieslandt van alle ghesciednissen int corte, met die cronijcke vanden bisschoppen van Utrecht*, heeft het denken over die identiteit van 1538 tot begin negentiende eeuw sterk beïnvloed.⁸ Met het beeld van Nederland dat daarin wordt geschetst, wordt bijvoorbeeld in de negentiende eeuw grotendeels gebroken.⁹ En met het beeld van Nederland uit de negentiende eeuw, breken verschillende 20ste-eeuwse constructies van de Nederlandse cultuur. Iedere identiteitsconstructie behelst een zeer bepaalde selectie uit de geschiedenis, en een herordening van de geschiedenis in het licht van hedendaagse belangen. Dit geldt ook voor een in het recente neonationalisme uitgevonden antitraditionele traditie als de verlichting. Hoewel het nieuwe nationalistische bewustzijn in Nederland tolerantie in verband brengt met de verlichting, is de verlichting historisch gezien verre van de tijd van de tolerantie. Tolerantie was voor de verlichtingsfilosofen geen centraal thema. Veeleer speelt het begrip een grote rol in de zestiende en zeventiende eeuw. Van de zeventiende eeuw kan natuurlijk worden gezegd dat die de radicale verlichting belichaamt.¹⁰ Maar ook daarvoor is het twijfelachtig of de tolerantie meer was dan een filosofisch begrip. Ongetwijfeld de meest vergaande formulering van de tolerantie onder de Franse *Réfugiés* in de lage landen was Pierre Bayle. Maar toen die in zijn *Avis important aux Réfugiés* (1690) opriep tot loyaliteit aan de Franse koning en het afzien van geweld, raakte hij verwickeld in een heftige polemiek met Jurieu. Jurieu, gesteund door Willem III, verweet hem de protestantse zaak te verraden. En in Rotterdam werd Bayle daarom in 1693 ont-heven uit zijn leerstoel in de filosofie aan de *Ecole Illustré*.¹¹ Maar dat is niet de verlichting die in het neonationalisme doorgaans wordt gepropageerd. Daarin wordt wel met Bayles ideeën, maar niet met zijn Hollandse behandeling geschermd. Het neonationalisme schermt bijvoorbeeld ook met Voltaire.¹² Vaak aangehaald in dit verband is diens vermeende uitspraak: 'Ik vind uw mening abject, maar ik zal uw recht verdedigen die te uiten.' Ik zeg met opzet vermeende uitspraak, want Voltaire heeft deze uitspraak

nooit gedaan. De uitspraak is hem als motto meegegeven door Evelyn Beatrice Hall (onder het pseudoniem Stephen T. Tallentyre) in het boek *The Friends of Voltaire* (1906). De Engelse versie was bovendien minder sterk dan abject doet vermoeden, en luidde: *'I disapprove of what you say, but I will defend to the death your right to say it.'* Voor andere verlichtingsdenkers was tolerantie niet een *crucial concept*. Zo sprak Immanuel Kant over de hoogmoedige term tolerantie en vond Goethe dat tolerantie tijdelijk moest zijn en tot erkenning moest leiden. Alleen dulden (het uithouden van het andere, zoals tolerantie werd gezien) was beledigen, aldus Goethe.¹³

De Voltairecasus, net als de verlichtingscasus überhaupt, is dus historisch verwrongen, maar dat is op zich geen bezwaar. Vrijwel alle vormen van nationalisme berusten op een creatieve constructie van de geschiedenis die in het heden van belang is. Nationalisme hoeft niet op primordiale werkelijkheden terug te gaan, maar moet van hedendaags praktisch belang zijn.¹⁴ Belangrijker is dat de verlichting wordt opgetrommeld om een neonationalisme te legitimeren dat niet het effect van een inclusie in de samenleving heeft, maar van een prononciatie van de grens tussen 'samenleving' en het cultureel andere, dat 'buiten de samenleving' staat. Verlichtingsnationalisme wordt verlichtingsfundamentalisme wanneer onder het mom van de tolerantie bepaalde bevolkingsgroepen — tegenwoordig met name moslims — permanent worden geportretteerd worden als buiten de samenleving staande. Kortom, wanneer onder het mom van de tolerantie intolerantie wordt gepropageerd. Het verlichtingsnationalisme is daarmee geenszins de enige vorm waarin het neonationalisme bestaat. Een meer romantische cultuurkritiek als die van Ad Verbrugge kan op soortgelijke wijze dienst doen als rechtvaardiging voor een vastomlijnd beeld van onze cultuur als kenmerkend voor de Nederlandse samenleving waarin zich wezensvreemde elementen voordoen. Niettemin wordt ook hier een verlicht onderscheid gemaakt tussen de Nederlandse samenleving en een traditionele (geloofs)cultuur.¹⁵ Verlichtingsnationalisme kan bovendien uiterst gemakkelijk door één deur met andere vormen van conservatisme. Juist in het verlichtingsnationalisme van de auteurs Cliteur, Ellian, Bolkestein, Philipse en Hirsi Ali wordt een voor de conservatieve auteurs Kinneging, Boekestijn en Spruyt kenmerkende restauratieve of behoudende reflex zichtbaar. De Nederlandse samenleving is nu eenmaal verlicht, gekenmerkt door verlichte normen en waarden, en dat moet zo blijven. Sterker: dat kán ze blijven — paradoxaal genoeg — wanneer ze verandert en wanneer niet-verlichte personen haar binnendringen. Want die personen staan buiten de samenleving. Dat is de typische constructie op basis waarvan het beeld van de Nederlandse samenleving als een onveranderd geheel kan worden geponeerd. Op het moment dat zich in Nederland personen bevin-

den die niet voldoen aan dat beeld van de samenleving, wordt van die personen — die zich toch ook niet in België of Duitsland bevinden — gezegd dat ze zich buiten de samenleving bevinden. En wetenschappers, onder meer van staatsinstellingen als SCP en WODC, zijn vervolgens al te bereid om door een eenzijdige meting van integratie het idee dat veel allochtonen niet echt bij de samenleving horen, wetenschappelijk te ratificeren en te legitimeren.

DE PARADOXEN VAN HET VERLICHTINGSFUNDAMENTALISME

De referentie aan de verlichting is niet de enige vorm van neonationalisme, maar het is wel een belangrijke vorm daarvan. En om verlichting te beschrijven wordt tolerantie al gauw in stelling gebracht. Maar daarbij wordt de verlichting op verschillende manieren geparadoxaliseerd. Ook in Nederland staat tolerantie in de politieke aandacht, wat, zoals Michael Walzer tien jaar geleden stelde over de Amerikaanse situatie, tot uiting komt in luidruchtige discussies over politieke correctheid, tirades en schimpbrieven, multiculturele leerstof, eerste en tweede talen, immigratie, enzo-voort.¹⁶ En Walzer voegt eraan toe: ‘In respons op deze kakofonie wrijft een andere groep profeten — liberale en neoconservatieve intellectuelen, academici en journalisten — zich in de handen en verzekert ons dat de natie uiteenvalt, dat ons trots verwoorde pluralisme gevaarlijk verdelend is en dat we nodig toe zijn aan de herbevestiging van de hegemonie van een eenduidige cultuur.’ In Nederland komt dat tot uiting in wat ik elders het multiculturealisme heb genoemd.¹⁷ Multiculturealisme is het realisme van het de dingen bij de naam noemen, van het afscheid van de oude politiek, van het linkse multiculturalisme en van de politieke correctheid. Het multiculturealisme heeft met de Fortuynrevolutie ingang gevonden, maar is vooral een retorische revolutie gebleken. Een retorische revolutie die zich vaak hult in verlichte waarden als de tolerantie. Maar daarbij wordt steeds met twee maten gemeten.

Dit wordt met name duidelijk in kwesties rond de vrijheid van meningsuiting, zoals de verschillende cartoonkwesties die er zijn geweest zijn (van de Deense cartoons tot de Nekshotcartoons). Cartoons die moslims beledigen worden uit naam van de vrijheid van meningsuiting overwegend getolereerd. Maar cartoons die joden beledigden, werden nog in 2006 in de Tweede Kamer getoond om toenmalig minister Van Ardenne te doen distantiëren van een door haar geuite mening in de *Yemen Times*. De minister sprak over ‘fundamentalistische secularisten’. Tijdens het debat in de Tweede Kamer op 23 maart 2006 ondersteunde kamerlid Van Baalen (VVD) zijn argumenten met cartoons uit de *Yemen Times*.

Verdedigers van de absolute expressievrijheid in deze kwesties werpen zich op als verdedigers van de Nederlandse cultuur en tegelijkertijd als verdedigers van de verlichting. De absolute verdediging van het vrije woord is kenmerkend voor verlichtingsfundamentalisme. Daarin worden allerlei thema's retorisch verbonden met de vrijheid van meningsuiting. Alles wat vaart onder de vlag van de vrijheid van meningsuiting, wordt geassocieerd met vrijheid en verlichting, en is daarmee nog los van de inhoud van de mening immuun voor kritiek. Wat uit naam van de vrijheid gebeurt, moet wel goed zijn, vooral wanneer het gericht is tegen een onvrije cultuur, een cultuur die nog geen verlichting heeft doorgemaakt. De verlichte intolerantie is even neutraal als de vrije markt, waarvan de

*Er wordt met twee maten
gemeten in het propageren
van tolerantie*

neutraliteit gewaarborgd blijft door het idee van een culturele strijd tussen traditie en moderniteit.¹⁸ De vrijheid van meningsuiting wordt zo instrument van een xenofobe houding tegen wat een islamitische cultuur wordt genoemd. Deze cul-

tuur zou incompatibel zijn met de liberale democratie. In die redenering gaat van alles fout, al om te beginnen het feit dat er geen islamitische cultuur bestaat. Tegenwoordig mag dat gratis klinken, maar precies dát zo'n constatering vaak te genuanceerd overkomt, zegt veel over de staat van het debat in Nederland. Bovendien heeft één van de meest vooraanstaande liberale filosofen, John Rawls, uitdrukkelijk gewezen op de mogelijkheid islamitisch recht met de democratie te verenigen.¹⁹

De vrijheid van meningsuiting wordt daarom strategisch ingezet en er wordt met twee maten gemeten in het propageren van tolerantie. Politici kunnen zich bijvoorbeeld achter de vrijheid van meningsuiting verschuilen. Die wordt daarmee ten eerste selectief aangehaald. Wie herinnert zich bijvoorbeeld nog Abdul-Jabbar van de Ven, die stelde het niet erg te vinden wanneer Wilders kwam te overlijden? Toenmalig minister Donner moest toen direct de mogelijkheid van strafrechtelijke vervolging onderzoeken. Soms gaat het dus maar om woorden, terwijl het op andere momenten aankomt op het aanzetten tot haat. Soms moet alles kunnen worden gezegd, andere keren moeten de dingen bij de naam worden genoemd.

Ten tweede is de vrijheid van meningsuiting niet absoluut en kan ze in conflict komen met het verbod op belediging, discriminatie en het aanzetten tot haat — en met name dat laatste wordt tegenwoordig weer uiterst selectief van stal gehaald.

Relevanter nog lijkt me, ten derde, dat het voortdurende beroep op de vrijheid van meningsuiting leidt tot een depolitisering van de omgang met

andere culturen in Nederland. Voorbij het gratuite benadrukken van normen en waarden dat eigenlijk culturele aanpassing predikt, missen we het broodnodige: een uitgewerkte visie op culturele diversiteit als overtuigend alternatief voor xenofobie. Niets in de vrijheid van meningsuiting staat een krachtige politieke tegenbeweging in de weg. Die vrijheid is daarmee een juridisch alibi van laffe politici geworden.

ALLE VERLICHTING UIT HET VERLICHTINGSFUNDAMENTALISME GEZOGEN

Een dergelijk meten met twee maten is mogelijk omdat alle verlichting uit het hedendaagse verlichtingsfundamentalisme is gezogen. Het verlichtingsfundamentalisme maakt verlichting zwaar; het verduistert eerder dan dat het verlicht. Het doet dat door de paradoxale figuur op te tuigen van de traditie van verlichting. De verlichting kenmerkt zich nu juist door het ageren tégen traditie. Wanneer wordt gesteld dat onze cultuur wordt gekenmerkt door een verlichte traditie, moet een verlichtingsdenker achterdochtig worden. Ditzelfde geldt wanneer Nederlandse waarden en normen als neutraal (want verlicht) worden gezien, terwijl het juist om waarden gaat die per definitie niet neutraal zijn. Een staat die Nederlandse normen en waarden propageert (en eerst, onder meer met behulp van een WRR-rapport, een nationale canon en een Nationaal Historisch Museum, maar eens moet zien te definiëren) kan niet neutraal worden gezien. Maar de retoriek van de verlichte neutraliteit maakt het mogelijk op grond van een waardekritiek die stereotype fenomenen (de boerka bijvoorbeeld) thematiseert hele bevolkingsgroepen te stigmatiseren. Precies het beeld van een tolerant en verlicht Nederland wordt tegenwoordig al te vaak ingezet om een verschil te prononceren en vervolgens te managen. Problemen in de oude wijken (het ruimtelijk alibi voor xenofobie) hebben niet met een gebrek aan verlichting te maken. Relschoppers in Gouda – voor zover die er überhaupt waren – worden niet door vrouwenonderdrukking gedreven. Een verlichting die op basis van de tolerantie intolerant wordt en bijvoorbeeld het dragen van hoofddoeken problematiseert en die individuen – geheel tegen verlichte ideeën in – niet als individu aanspreekt maar als lid van culturele collectieven, is toe aan een zelfkritiek. Verlichtingsfundamentalisten doen het voorkomen alsof onze cultuur de cultuur van de tolerantie is, de cultuur die boven alle culturen verheven is. De cultuur die niet een particuliere cultuur is, maar een universele cultuur. Een cultuur die niet onderdrukt, maar die een cultuur van de vrijheid is. Typisch voor verlichtingsfundamentalisme is het gebrek aan verlichte zelfkritiek. De verlichting stelde grenzen aan de rede, zoals Immanuel Kant deed. Een moderne democratie bestaat bij de gratie van het niet zeker weten.²⁰ Maar

het verlichtingsfundamentalisme legt verlichting vast op een cultuur die onbevraagd blijft, als historisch stevig verankerd wordt gezien en die als ijkpunt dienst doet voor integratie, voor het horen bij de samenleving. Zo meet het scp sociaal-culturele integratie onder meer door de mate van mo-

De tolerantie van het huidige Nederlandse neonationalisme, daar is een echte verlichtingsdenker radicaal tegen

derniteit van individuen te meten. Alle kritiek op de verlichting die zich in haar eigen voetspoor heeft ontwikkeld, wordt vergeten. De verlichting heeft een dialectiek door-gemaakt en is totalitair geworden, stelden Horkheimer en Adorno.²¹ Ze 'irrationalseert alles, wat haar in de weg staat'.²² De verlichting kan zo worden opgevoerd als chantage:

wie niet de paradoxen van een verlichte traditie en van neutrale waarden onderschrijft, staat aan de kant van de irrationaliteit.²³ Dit is een uiterst politieke constructie die zeker productief is en een praktisch nut heeft. Maar of dat praktisch nut werkelijke tolerantie is, waag ik te betwijfelen. De tolerantie van het huidige Nederlandse neonationalisme, daar is een echte verlichtingsdenker radicaal tegen.

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld: Gellner, E. (1983): *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press; Hobsbawm, E.J. (1990): *Nations and Nationalism Since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press; Calhoun, C. (1997): *Nationalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- 2 Zie: Weber, E. (1976): *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford: Stanford University Press, p. 67.
- 3 Calhoun, C. (1997): o.c., p. 20.
- 4 Zie over de notie 'imagined communities' en het verband met nationalisme: Anderson, B. (1991): *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londen: Verso.
- 5 Zie hierover: Dercksen, A. & L. Verplanke (1987): *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*. Meppel: Boom.
- 6 Zie: Schinkel, W. (2007): *Denken in een tijd van sociale hypochondrie*. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij. Kampen: Klement; Spijkerboer, T. (2007): *Zeker weten. Inburgering en de fundamente van het Nederlandse politieke bestel*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- 7 Hobsbawm, E. & T. Ranger (red.) (1992): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 8 Zie: Van der Zee, J. (2001): 'Van oudsher beschaafd. Burgers in de vroegmoderne Nederlandse geschiedschrijving', in: Hendrix, H. & M.M. Drees: *Beschaafde burgers. Burgerlijkheid in de vroegmoderne tijd*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 43-61.
- 9 Zie de verschillende bijdragen in: Van Sas, N.C.F. (1999): *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- 10 Zie: Israel, J.I. (2001): *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*. Oxford: Oxford University Press.
- 11 Zie: Schröder, W. et al. (1979): *Französische Aufklärung. Bürgerliche Emanzipation*.

- tion, Literatur und Bewusstseinsbildung.* Leipzig: Philip Reclam, p. 136.
- 12 Bijvoorbeeld bij: Cliteur, P. (2007): *Moreel Esperanto. Naar een autonome ethiek.* Amsterdam: De Arbeiderspers. Zie bijvoorbeeld ook de karakterisering van Hirsi Ali als 'zwarte Voltaire': Vink, J. (2006): 'De zwarte Voltaire'. *Trouw*, 19 mei. En voor haar karakterisering door Afshin Ellian en haar zelfkarakterisering als zodanig: Ali, H. (2007): *Infidel.* New York: The Free Press, p. 275.
- 13 Zie: Schinkel, A. (2007): *Conscience and Conscientious Objections.* Amsterdam: Pallas Publications, pp. 452-453.
- 14 Calhoun, C. (1997): o.c., p. 34.
- 15 Verbrugge, A. (2004): *Tijd van onbehagen. Filosofische essays over een cultuur op drift.* Amsterdam: SUN, p. 31.
- 16 Walzer, M. (1998): *Tolerantie.* Amsterdam: Ten Have, p. 121.
- 17 Schinkel, W. (2008): *De gedroomde samenleving.* Kampen: Klement.
- 18 Vergelijk hier: Žižek, S. (1998): *Pleidooi voor intolerantie.* Amsterdam: Boom, p. 8.
- 19 Zie: Rawls, J. (1993): *Political Liberalism.* New York: Columbia University Press, p. 461.
- 20 Aldus terecht opgemerkt door Thomas Spijkerboer: Spijkerboer, T. (2007): o.c.
- 21 Horkheimer, M. & T.W. Adorno (1969): *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente.* Frankfurt/M.: Fischer, p. 12.
- 22 Luhmann, N. (2006): *Beobachtungen der Moderne.* Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, p. 56.
- 23 Zie: Foucault, M. (1997): 'What is Enlightenment?', in: Rabinow, P. (red.): *The Foucault Reader.* New York: Pantheon Books, pp. 32-50.